
Ivan
CIFRIĆ

ISKUSTVA MJEŠOVITE
POLJOPRIVREDE:
OBITELJSKO
GOSPODARSTVO U
TRANZICIJSKIM
PROMJENAMA I
NOVIM IZAZOVIMA

U ovom se prilogu (kao skici problema) upozorava na neka iskustva mješovite poljoprivrede u kontekstu suvremenoga diskursa o obiteljskom gospodarstvu u Hrvatskoj.* Nazivamo je *klasični model* u našim okolnostima, a na Zapadu je poznata kao *part-time-farming*, odnosno “poljoprivreda s djelomičnim radnim vremenom”. O tome postoje sociološka empirijska istraživanja (primjerice, SS, 1974.; Grupa autora, 1980.; Štambuk, 1997.). Kriterij mješovitosti jesu izvori prihoda i zanimanje (aktivnost) članova obitelji. To je *istodobno proizvodni i socijalni model* obiteljskoga rada u poljoprivredi¹ i načina života na selu. Oblikovan je 60-ih i 70-ih godina, a nastajao je postupno još od 50-ih godina, i to pod utjecajem vanjskih – ekonomskih, socijalnih i političkih – čimbenika te unutarnjih – različitih čimbenika promjena seljačke obitelji i gospodarstva.

NASTANAK I OBILJEŽJA MJEŠOVITOSTI

Politički definiran model društva i (druge) modernizacije utjecao je na promjene i razvoj ruralnoga kompleksa.

Vanjski čimbenici

Pod vanjskim čimbenicima ovdje razumijevamo političke, gospodarske i sociokulturne okolnosti u društvu od početka pedesetih godina koje su utjecale na nastanak obiteljskoga mješovitog gospodarstva.

Propast neproaktivnoga kolhoznog sustava. Kolhozni sustav² – seljačke radne zadruge (prema 4 tipa) koji se proširio nakon sukoba KPJ i Kominforma 1948. godine,³ pokazao se veoma brzo ekonomski neproaktivnim i neinovativnim.⁴ Seljačka gospodarstva pokazala su veću sposobnost za tehnološke inovacije, povećanje i tržišnu proizvodnju nego kolhozi. Početkom pedesetih godina kolhozni se sustav “raspao” (ukinut je). Seljačku proizvodnu izoliranost pokrenule su organizacijske inovacije (poljoprivredne stanice, novoosnovane poljoprivredne zadruge).

Modernizacija u poljoprivredi. Nastajanjem većih poljoprivrednih organizacija – državnih dobara⁵ – otvarala su se nova radna mjesta. U početku se zapošljavaju manje kvalificirani, a kasnije i visokoobrazovani stručnjaci. Nove poljoprivredne vrste (u stočarstvu i ratarstvu), povećanje mehanizacije (najčešće traktor s priključnim sredstvima) dopijevale su i na seljačko gospodarstvo. U tehničkim i agrotehničkim inovacijama prednjačila su kućanstva sa stalnim prihodima i imućniji seljaci.

Povezivanje proizvodnih i preradbenih funkcija. Povezivanjem poljoprivrede i preradbe stvarani su poljoprivredno-industrijski kombinati (PIK) – društveni oslonac i nositelji razvoja – koji su zapošljavanjem ruralnoga stanovništva smanjivali deagrarizijski i migracijski pritisak na grad, ali agrarni višak nije time mogao biti apsorbiran, pa su se mnogi zapošljavali kao privremeni radnici u inozemstvu.

Organizirani otkup ("tržište") viškova poljoprivrednih proizvoda sa seljačkoga gospodarstva. Organizirani otkup poljoprivrednih viškova na selu (npr. mlijeko, grožđe) i relativna stabilnost otkupa poticala je poljoprivrednu proizvodnju – ratarsku, poglavito stočarsku (tov svinja i junadi). Tako su postupno nastala dva tipa mješovitosti. Tip I: seljaci radnici (s pretežitim izvorom prihoda od poljoprivrede) i Tip II: radnici seljaci (s pretežitim izvorom prihoda od nepoljoprivrede).

Otvaranje novih radnih mjesta na selu. Gospodarsko oživljavanje poljoprivrede 60-ih i 70-ih godina poticajno je utjecalo na zapošljavanje na selu: u trgovini, mljekarskoj stanici, kiosku, školi, ambulanti itd. (Dio agrarnoga viška zapošljavao se u obližnjim općinskim središtima i gradovima, pretežito kao dnevni migranti.). Nepotpuna deagrariizacija povećavala je broj gospodarstava veličine do jednoga hektara. Ova su gospodarstva u ukupnom broju gospodarstava 1960. godine sudjelovala sa 19,3%, a 1991. godine sa 34% (Župančić, 2000.:55).

Unutarnji čimbenici

Nastanku i oblikovanju mješovitoga gospodarstva osjetno su pridonijeli i neki unutarnji čimbenici. Riječ je o različitim ekonomskim i socijalnim potrebama u seljačkim gospodarstvima i kućanstvima koji su povećavali motivaciju, osobito mladih, za dodatno zapošljavanje izvan poljoprivrede.

U sociologijskim istraživanjima o razlozima zapošljavanja izvan poljoprivrede utvrđeno je da na prvo mjesto dolazi *socijalna sigurnost* (Dilić, 1989.:100). Stalni dohodak

od nepoljoprivrede, socijalno i zdravstveno osiguranje omogućivali su bolji život (kredite, kupovanje industrijske robe, liječenje članova obitelji, obrazovanje mladih...), a mirovinski je fond zaposlenima izvan gospodarstva jamčio socijalnu sigurnost. Cijela je obitelj, zahvaljujući zaposlenima i sustavu socijalnih prava, dobila dodatnu socijalnu sigurnost.

Usprkos zapošljavanju u nepoljoprivredi i *privlačnosti grada* (Cifrić, 1975.), seljačko kućanstvo nije napustilo poljoprivredu, jer je zemlja osiguravala većinu prehrambenih potreba za kućanstvo, a viškovi su se mogli prodati – zajednički otkup, seoski sajmovi i gradska tržnica. Grad je ipak ostao povijesna težnja seljaka.

Kao što je ranije seljak težio da kupi još zemlje kako bi sigurnije opstao, sada je težio da mu se jedno dijete ili više njih *školuje i stalno zaposli*. Osim toga, lakše se ostvarivala vjekovna težnja seljaka da se netko iz obitelji školuje i postane “gospodin”. Zbog financijskih mogućnosti školovanje je postalo pristupačnije djeci iz mješovitih kućanstava.

Tradicionalna *kompetitivnost* između obitelji na selu imala je također poticajnu ulogu u nastanku mješovitoga gospodarstva – osobito u *povećanju standarda* i ubrzanju inovacija, poboljšanju kvalitete življenja itd. Ali i obrnuto, mješovitost je pozitivno djelovala na lokalnu kompetitivnost. Redovitim novčanim prihodom lakše su se ostvarivale socijalne aspiracije, viši standard, prednost pred susjedima i ostalim seljanima. Nastali su novi simboli ugleda: traktor, TV, djeca na studiju, automobil. To je poticalo samostalnost pojedinca u okviru obitelji i lokalne zajednice – *individualnu kompetitivnost*. Preko modela mješovitosti na selo se probijao proces individualizacije života.

Socijalne posljedice mješovitosti

Smanjivanje socijalnih konflikata na selu. Nedvojbeno je da deagrarizacija izaziva socijalne probleme, tenzije pa i konflikte, poglavito kad industrija ne može prihvatiti agrarni višak. Mješovita gospodarstva apsorbirala su dio socijalnih konflikata na selu zapošljavanjem dijela svoje radne snage u nepoljoprivredi.

Ublažavanje pritiska na gradove. Zadržavanje radne snage (stanovanje) na selu u okviru mješovitoga gospodarstva smanjivalo je pritisak na nekontrolirano iseljavanje aktivne radne snage sa sela u grad i širenje gradskih predgrađa, smanjivalo je dodatne troškove njegove komunalne i socijalne infrastrukture. Mješovitost s ograničenim posjedom i gospodarskim aktivnostima nije mogla riješiti problem deagrarizacije.

Promjene izgleda naselja. Sedamdesetih i osamdesetih godina nastaje pravi “boom” u promjeni izgleda i unutar-njeg uređenja mnogih seoskih naselja, osobito onih u kojima su postojali uvjeti za stalne izvore prihoda i poticaji društvenog sektora. Na selu se grade ili asfaltiraju ulice i pločnici, telefoni i vodovodi. Nestaju potleušice, grade se nove kuće, a u priobalju se masovno grade vikendice i obnavljaju stare kuće za turističke djelatnosti, unose se elementi nove arhitekture.

Povećanje komunikacije s gradom. Promjene u agrarnoj strukturi uvjetovale su migracije (Marković, 1974.) i pravi egzodus poljoprivrednika (Puljiz, 1977.). Zapošljavanje u grad utjecalo je na pojavu *dnevnih migranata*, pojačavalo proces deagrarizacije i učvršćivalo mješovitost gospodarstva. Komunikacije s gradom povećale su utjecaj gradskoga načina življenja i raspadanje tradicionalnoga sustava vrijednosti na selu. Komunikacija sela s gradom utjecala je na neke oblike procesa sekularizacije na selu.

Novo raslojavanje i novi slojevi na selu. Na selu je nastala nova socijalna podjela na bogate i siromašne seljane a pojavile su se i nove socijalne kategorije. Dio mješovitih gospodarstava (i čistih poljoprivrednih) postao je novi socijalni sloj s “vitalnijim” gospodarskim perspektivama. Međutim, nastaje i sloj *staračkih poljoprivrednih kućanstava* (uzdržavana kućanstva) bez radne snage, nasljednika i gospodarskih perspektiva (SS, 1972.). Ovom sloju na selu pridružuju se kasnije staračka kućanstva iz nepoljoprivrednih djelatnosti (umirovljenici) te *samačka* kućanstva. Od svih kućanstava na selu 18% otpada na samačka (Župančić, 2000.:57).

Na selu se postupno oblikovao još jedan sloj – stanovništvo *na privremenom radu u inozemstvu* (gastarbajteri), što je posljedica neapsorbiranoga agrarnog viška, ali i težnje za boljim standardom. Takvih je u Hrvatskoj u odnosu na ukupan broj stanovnika 1971. godine bilo 5,79%, 1981. godine 4,55%, a 1991. godine 5,96% (Akrap, 1998.:37). Mješovitost kao paradigma obiteljskoga gospodarstva nije bila neposredan uzrok nego samo kontekst gastarbajterstva. Posljedica ove pojave bila je pojava “feminizacije sela”, a s migracijama nastajala je i “senilizacija sela”.

Nestanak tradicionalnih seoskih elita. Tradicionalna seoska elita nestaje ili gubi svoj prijašnji utjecaj. Novi sloj seoskih uglednika – *seoske elite* – regrutira se iz imućnijih kućanstava, obrazovanijih stanovnika, angažiranih u javnom i kulturnom životu sela (vatrogasna i sportska društva, lokalne komunalne akcije). Mijenjaju se obilježja “seoskog uglednika”. Nestaju tradicionalno ugledne seoske obitelji poljoprivrednika i ustupaju mjesto novim vitalnim

obiteljima koje postaju kreatori lokalnoga javnog mišljenja i odlučivanja o perspektivama sela. Taj se proces ponovno zbiva i može se empirijski utvrditi i u tranzicijskom razdoblju. O seoskim elitama i njihovoj ulozi nema temeljitih istraživanja, iako se donekle mogu rekonstruirati.

Promjena vrednota i strukture potreba. S mješovitim gospodarstvima povezana je promjena strukture vrednota na selu, nastanak novih potreba u gospodarstvu i kućanstvu te individualizacija stila življenja. U kontekstu druge (socijalističke) modernizacije mješovita gospodarstva pojačavaju proces *normativnog* odvajanje čovjeka od prirode, a rada od zemlje i obitelji.

Zemlja (poljoprivreda) nije više primaran izvor sredstava za život, pa se gubi tradicionalna stabilna ekonomska i psihološka veza, a nastaje nova: zemlja i posjed doživljavaju se kao promjenljivo sredstvo i predmet rada koji se cijene po prometnoj vrijednosti, a ne po emocionalnoj vezi s višegeneracijskim obiteljskim naslijeđem kao osnovom socijalnog *identiteta* u ruralnoj kulturi. Zemlja je imala cijenu, a gubila je vrijednost. Na selu je došlo do ponovnog odvajanja seljaka od zemlje, odnosno *drugog vala distanciranja* čovjeka od prirode. (Prvi se zbilo s prodorom kapitalizma na selo.) Nestaju ostaci tradicionalne i neposredne vezanosti uz “grunt” i romantičnost prirodnoga krajolika. S industrijskom poljoprivredom nastaje novi *ruralni krajolik* – “modernizirani”, odnosno “agrarno-industrijski”, tip krajolika (Cifrić, 2002.).

To je vrijeme novog “vala” progresa, ali s njim i “progresa” u uporabi kemijskih sredstava u poljoprivredi i kućanstvu. Selo i seoski okoliš izloženi su *ekološkim rizicima*, a ruralni razvoj postao je ambivalentan: (a) prihvaća se novi društveni obrazac uspjeha i gospodarskog rasta i (b) suočava s nedovoljno transparentnim ekološkim problemima. Onečišćenje okoliša doživljava se kao akcidentalan, kratkoročni i prolazni problem, a razvoj kao stabilan, dugoročan i trajan proces, sve do (simbolično rečeno) černobilske katastrofe (26. travnja 1986.). Onečišćenje okoliša priznato je kao globalni problem (u Stockholmu 1972.), a nastaju i kritike eksponencijalnog rasta (Meadows, D. et al. 1973.). Svi socijalistički sustavi u tome su kasnili zbog svoje zatvorenosti i polovične industrijalizacije.

Modernizacijom ruralnoga svijeta nastaju nove individualne i kulturne potrebe. *Individualizacija stila života* znak je promjene oblika solidarnosti – slabljenje normativnih, a jačanje funkcionalnih mehanizama integracije pojedinca u društvo, koje su odražavale potrebu za izjednačavanjem stila življenja na selu s gradskim (odijevanje, raspolaganje slobodnim vremenom, praćenje radija, TV itd.). Mješovita

kućanstva učvrstila su sustav praćenja urbanih potreba, povećanja standarda i kontinuiranog uvođenja inovacija. Tako su postala aktivni nositelji kulturne modernizacije na selu, koju su slijedili i ostali tipovi gospodarstava/kućanstava.

RASPAD KLASIČNOG MODELA U TRANZICIJSKOM RAZDOBLJU

“Klasični model” mješovitosti razlikuje se od one koja se počela razvijati u uvjetima tranzicije na poduzetničkom duhu, menadžmentu i informatizaciji poslovanja. Vjerojatno je da će se klasična mješovitost održati u nekim oblicima, ali nije moguće obnoviti ranije uvjete. Tržište i neograničeno i zajamčeno privatno vlasništvo, interesno organiziranje poljoprivrednika, tranzicijske i ratne okolnosti utjecali su na promjene mješovitoga gospodarstva. Tranzicijske promjene otvaraju nove mogućnosti obiteljskim mješovitim gospodarstvima (bavljenje poljoprivredom i izvanpoljoprivrednom djelatnošću).

Mješovito gospodarstvo s ograničenjima socijalističkoga sustava (vlasništvo, broj zaposlenih članova izvan obitelji, krediti) u suvremenim tržišnim uvjetima *nije konkurentno*, pa je već ta činjenica utjecala na njegove promjene i poteškoće. Osjećaj ranije relativne sigurnosti nije ih dovoljno poticao na razvoj. Proizvodne aspiracije sezale su do granica socijalnih aspiracija obiteljske sigurnosti. S jedne strane, društveno ograničenje, a, s druge, osjećaj “zadovoljstva” zadržavali su postojeći model mješovitosti i ograničavali promjene.

Pretvorbom i privatizacijom većih gospodarskih tvrtki seljacima je oduzet velik dio stvorene vrijednosti u čijem stvaranju su sudjelovali. Vlasništvo (imovina) poljoprivrednih zadruga, kao i fizički ili idealni dijelovi poljoprivrednih kombinata, moglo se i trebalo u privatizaciji pravednije raspodijeliti, prema kriteriju doprinosa seljaka tvrtki. Seljacima je ponovno (nakon 1945. godine) učinjena povijesna nepravda. Ali u pretvorbi i privatizaciji nisu oštećeni samo seljaci.

Raspadom poljoprivrednih kombinata i kooperacija raspao se *sustav ekonomske i socijalne potpore* seljačkom gospodarstvu: funkcionalno povezivanje i integriranje djelatnosti, kreditiranje seljaka, otkup poljoprivrednih proizvoda i širenje inovacija, sponzoriranje komunalnih akcija (uređenje i popravak cesta i ulica...), sportskih društava i kulturnih manifestacija. U današnjim prilikama seljak mora imati materijalni, a ne ideološki, razvojni oslonac, u organiziranom tržištu (prerađivačka industrija, agencije za otkup) i financijskim institucijama (bankama), a u državi

socijalnu potporu. Nastali su novi agrokompleksi koji će s vremenom pokazati svoju dobru i lošu stranu u razvoju ruralnoga kompleksa i perspektivi obiteljskoga gospodarstva.

Posebna je poteškoća za poljoprivredna gospodarstva to što nemaju dovoljno *uporišta u zadrugama*. Zadruga(rstvo) je u hrvatskoj socijalnoj i ekonomskoj seljačkoj tradiciji, pa bi na osnovama slobodnoga i poduzetničkoga duha, moglo biti značajna potpora modernizaciji i oblikovanju poljoprivrednih gospodarstava (Mataga, 1991., 1995.). "Hrvatski zadrružni savez" izradio je poseban dokument "Strategija razvitka hrvatskog zadrugarstva" (SRHZ, 1998.) s preporukama za novo tisućljeće (Žalac, 2000.).

U ratom i agresijom zahvaćenim područjima - i općenito u ratnim uvjetima - reducirane su i druge djelatnosti, ponegdje potpuno, pa je uslijedilo *smanjivanje broja radnih mjesta izvan poljoprivrede*, što je pogodilo mješovito gospodarstvo. To je "privremeno" kompenzirano tako što je velik broj mladih razvojačenih branitelja, katkada i bez potrebne kvalifikacije, našao zaposlenje u državnim službama: vojsci, policiji, administraciji itd., što se ubrzo pokazalo kao društveni problem, a ne samo pitanje državne proračunske raspodjele i neproizvodne potrošnje.

S poduzetničkim duhom u društvu, na selu početkom tranzicije *nastaje privatno poduzetništvo*. Privatno poduzetništvo mnogo je fleksibilnije nego rad u klasičnom seljačkom ili mješovitom gospodarstvu. To je novina koja u početku poduzetnicima stvara niz tegoba. Za nove uvjete potreban je poduzetnički duh, a on se ne unosi "izvana" kao mehanizam niti se stvara "preko noći". Poduzetništvo pretpostavlja akceptiranje rizika u poslovanju kojemu se valja prilagoditi. Dok je u ranijem sustavu bilo gotovo dovoljno raditi (proizvoditi), poduzetnički sustav zahtijeva inicijativu i rizik kao dio menadžmenta. Za nastanak dobra poduzetnika nisu dovoljni samo materijalno naslijeđe (gospodarstvo i tradicionalna znanja) nego su potrebne individualne sposobnosti za inovacije (u proizvodnom asortimanu i tehnologijama) i različita nova znanja o gospodarstvu.⁶

Radna snaga uposlena u poljoprivredi na mješovitim gospodarstvima bila je starije dobi, pa su otežane tehnološke *inovacije* u poljoprivredi, kao što su menadžment i informatizacija. Menadžment je za njih potpuno nov pojam, izazov i pristup organizaciji i pripremi proizvodnje i prodaji. Tom izazovu mogu odgovoriti mladi, drugačijih pogleda na svijet i suvremene poslovne i proizvodne aktivnosti. U tom kontekstu nastaje i na selu novi *generacijski konflikt*. Starija generacija (roditelji) nisu mladima uzor u

novom stilu rada, nisu više “mentori” u znanju, jer je došlo do prijekida kontinuiteta tradiranja znanja i ponašanja, pa mladi više znaju o svijetu i poslu nego stari (Mead, 1971.:110–111). Zato neki poduzetnici osnivaju poduzetničke centre za širenje novih znanja.⁷

Ratna razaranja, progonstvo i izbjeglištvo pogodili su i mješovita gospodarstva, osobito ona kojima je glavni izvor prihoda bila nepoljoprivredna djelatnosti (Tip II). Gubitkom radnog mjesta člana obitelji – bilo fizičkim razaranjem pogona, privatizacijom, otpuštanjem ili kasnije stečajem – ta su kućanstva izgubila osnovu (ili dio) svoje ekonomske vitalnosti. Slično je i s brojnim gospodarstvima kojima je glavni izvor prihoda bila poljoprivreda (Tip I). Velike su površine minirane, stanovnici prognani, a gospodarstva razorena, opljačkana i zapuštena.

TENDENCIJE I AKTUALNA OBILJEŽJA

Problem i perspektive mješovitosti seoskoga gospodarstva treba promatrati u svjetlu suvremenih tendencija u sferi rada.⁸ Industrijsko društvo potresa *kriza rada*. “Društvo rada” (Offe, 1984.) u krizi je, a time nastaje i kriza zaposlenosti – smanjivanje broja radnih mjesta. U razvijenim društvima ona se ublažava *eksternaliziranjem troškova* proizvodnje (primjerice, otvaranjem pogona u zemljama s jeftinom radnom snagom i manjim troškovima zaštite okoliša). “Kontrola razvoja” manje razvijenih i nerazvijenih zemalja međunarodnim investicijama jest kontrola svjetske dobiti i distribucije radne snage. Tehnološki i financijski monopol nekolicine drži pod kontrolom većinu svijeta, često na rubu održanja života. Razdvajanje bogatih od siromašnih Vandana Shiva naziva *globalni apartheid* (Beck, 1999.:55). Odnosi se pretežito na ruralna područja kao kontrolirane prirodne resurse i planiranje uvjeta za razvoj njihovih žitelja.⁹

Brze tehnološke promjene u razvijenim zemljama uvjetuju *fleksibilnost rada*, što znači nestanak stalnoga radnog mjesta. Umjesto doživotnoga zaposlenja i stalnoga radnog mjesta, nastaje kategorija “posla” (*job*) – povremeni posao i privremeno radno mjesto. Neki smatraju da američko društvo pruža sliku *job-društva* (Mutz, 1999.:190). U seljačkom društvu poznate su slične pojave povremenoga i privremenoga rada (primjerice, nadničari ili sezonski radnici u vrijeme žetvi i berbi). Povremenost i privremenost rada ne samo da prijeti stabilnosti osobnoga življenja nego se ta ideja prikazuje kao moguća “bliska” stvarnost u razvijenom društvu. Primjerice, Ulrich Beck rabi termin *brazilijaniziranje* Zapada (Beck, 1999.:7–16, 96).¹⁰

Socijalna politika sustavno ublažava socijalne probleme u društvu, pa time smanjuje stvarne i potencijalne konflikte, kako to pokazuju socijalne reforme Zapada (Puljiz, 1997.) i socijalna politika u pojedinim područjima socijalnog života (Puljiz i drugi, 2000.). Mješovito gospodarstvo pokazalo se u našim prilikama relativno dobrim modelom ublažavanja socijalnih napetosti i konflikata na selu. Ono ima u sebi neka aktualna obilježja i trajniju vrijednost. Nije tek efemernost našega ruralnog kompleksa, prijelazni "model" iz seljačke ekonomije u modernu, iz seljačke kulture u industrijsku kulturu. Treba biti oprezan u olakom prihvaćanju teze o isključivoj vezi mješovitoga gospodarstva sa socijalističkim društvom pa ga zajedno s njim odbaciti. Ako ga shvatimo kao prolazan i kratkotrajan oblik gospodarstva, tada reduciramo aktualiziranje povijesnog iskustva mješovite poljoprivrede.

Mješovitost je u nas značila: *povezivanje dviju djelatnosti* – poljoprivredne i nepoljoprivredne kao mješovitost rada na razini obitelji; objedinjavanje različitih izvora dohotka; težnju za približavanjem tradicionalne seoske kulture modernoj gradskoj kulturi; prekid s normativnom integracijom i uspostavljanje funkcionalne integracije u društvo; dvojno subjektivno iskustvo: privatnoga vlasništva (i upravljanja) i društvenoga (državnog) vlasništva (i upravljanja), iskustvo vjerskoga i sekulariziranoga života, iskustvo planske (državne) ekonomije (upravljane odozgo) i lokalne samouprave (upravljane odozdo) itd. To za istraživača znači nešto više od moguće redukcije pitanja mješovitosti na gospodarske aktivnosti i izvore prihoda.

Dvojno iskustvo upravljanja: iskustvo društvenog sustava – samoupravljanja – na razini organizacijske jedinice (što može danas biti korisno za sudjelovanje u lokalnoj samoupravi i upravi) i iskustvo privatnoga vlasništva i upravljanja gospodarstvom. To može biti važno u (post)tranzicijskom razdoblju, jer je seljačko gospodarstvo spremno na "privatno vlasništvo".

Empirijski je utvrđeno (Dilić, 1989.:97) da u mješovitom gospodarstvu nestaje teritorijalne ovisnosti o selu, posebno kod skupine mladih, jer slabe ekonomske veze sa selom i utjecaj tradicionalne lokalne kulture, nestaje psihološke vezanosti za zemlju itd. To omogućuje *socijalnu elastičnost* mješovitoga modela i prilagodbu novim izazovima u gospodarsko-tehnološkim i sociokulturnim promjenama u današnjim uvjetima hrvatske ruralnosti i globalnih utjecaja na ruralni kompleks.

Obiteljsko gospodarstvo može se, osim poljoprivredom, baviti povremeno (sezonski) ili paralelno nekim drugim nepoljoprivrednim aktivnostima – preradbom, trgovinom, prijevozom itd.

O PERSPEKTIVI OBITELJSKOGA MJEŠOVITOG GOSPODARSTVA

1. Od pedesetih godina prošlog stoljeća u našem društvu zbivali su se procesi strukturnih promjena sličnim onima u zapadnim društvima. Jedan je od njih proces *modernizacije poljoprivrede i seoskih naselja*, s kojim kod nas nastaje “klasičan” model mješovitoga gospodarstva (kućanstva) u drugačijim ekonomskim i sociokulturnim uvjetima nego što su bili u zapadnim društvima. Sve se to zbivalo u vrijeme dinamičnih promjena našega *ruralnog kompleksa* – sela, stanovništva, poljoprivrede i okoliša. Danas se, u nastavku modernizacije, može govoriti o početku novoga vala promjena ruralnoga kompleksa, polemičnog s tradicionalnim i moderniziranim ruralnim kompleksom. Tako se “klasična mješovitost” poljoprivrednoga obiteljskog gospodarstva – utemeljena na dvama izvorima prihoda: poljoprivredi i redovitim primanjima zaposlenih članova obitelji – može smjestiti u kontekst promjene tradicionalnoga sela u moderno (modernizirano), kao što oblike neke “nove mješovitosti” obiteljskoga poljoprivrednog gospodarstva – utemeljenog na poljoprivredi, eventualno redovitim primanjima stalno zaposlenih članova obitelji, ali i drugim poduzetničkim aktivnostima: usluge, trgovina itd. – treba smatrati primjerenima mijeni današnjega *modernog (moderniziranog) sela u novo selo*: postmoderno ruralno naselje. (Moderno i novo selo povijesni su prototipi elastične mješovitosti, nastali u promjenama ruralnosti.) Neki autori govore o *postmodernom selu* (Rogić, 2002.:358).

2. Model mješovitosti ima višeslojno značenje. On je istodobno *gospodarski i sociokulturni* model jednoga vremena i prostora koji je bio relativno sposoban za ograničene inovacije i smanjivanje socijalnih problema u obitelji i na selu.

- On simbolizira proces *modernizacije u ruralnom kompleksu* i približavanje sela gradu – od tehnoloških inovacija do urbanih promjena i promjena socijalne strukture seoskoga stanovništva. Promjena slike sela mijenjala je vizure tradicionalnog u modernizirani krajolik. Proces modernizacije bio je inovativan proces nasuprot predmodernom selu. Mješovitost je karakteristična za modernizirano selo koje je smanjivalo *ruralnu periferiju*. Osim poljoprivrednih i malobrojnih nepoljoprivrednih kućanstava na tradicionalnom selu, njegovim moderniziranjem nastala dva nova tipa kućanstva: mješovita i staračka.

- No, mješovitost simbolizira i *promjene u ruralnoj kulturi* – svjesno ili spontano zanemarivanje tradicije, običaja, ruralnih rituala... promjene cjelokupne simbolične slike ruralne kulturne sredine i seljačkoga svijeta uopće, paradig-

matski raskid s tradicijom. Pa ipak, ona se nije izgubila, jer je sastavnica kumuliranog iskustva – napredak naše ruralne kulture. Na nov se način uspostavlja samoreprodukcija, ovaj put kao dvojnoga kućanstva i redistribucija položaja i ugleda kućanstava u lokalnoj zajednici. U tom razdoblju promjenâ naše ruralne kulture masovno su uništavani i nestajali su materijalni kulturni simboli ruralnog identiteta. Toga nije pošteđeno ni etnografsko blago, jer svaka velika promjena kulturne slike – kao slika cjeline svijeta – nosi i negativne posljedice, pa tako i modernizacija ruralnoga kompleksa.

3. Mješovito poljoprivredno gospodarstvo stacionirano je u ruralnom prostoru o kojemu se brine kao o nužnom “*fizičkom tkivu*” (tijelu). Lokalna sredina i lokalna zajednica za njih je “*socijalno tkivo*”. Zato se postavlja pitanje koliko je mješovito gospodarstvo kao *endogeni* čimbenik utjecao na mijenjanje postojećega i stvaranje novoga krajolika, a koliko su to bili *egzogeni* čimbenici. *Promjene krajolika* su dvojake. S jedne strane, nastaju kao posljedice onečišćenja okoliša, a, s druge strane, kao posljedica planiranih inovacija koje stvaraju novu estetsku sliku krajolika. Na taj način tehnološko i socijalno moderniziranje ruralnoga kompleksa djeluju pozitivno, ali i negativno na okoliš i na promjene krajolika.

Seoski način života može biti jedna od vizija i perspektivnih rješenja u socijalnoj i ekološkoj krizi i zagašenosti gradskoga života. Od “seljačkoga načina života” trebalo bi zadržati neke metaboličke obrasce i ekološke vrijednosti, ali ih obogatiti novim iskustvom iz nepoljoprivrede. “Novo selo” (za razliku od “staroga sela”) u kojem će solarni kolektori i kompjutori postati svakodnevnica i dio kulturnoga krajolika, nosi u sebi i nešto od socijalne vizije – “selo kao rješenje”, koja ima malo dodira s ranijim romantičnim utopijama, a više s novim okolnostima u kojima su zaštita okoliša i informatizacija integralni dio racionalnih promjena.

4. Model mješovitoga gospodarstva u svijetu potvrđuje relativnu *trajnost*, a ne samo prolaznu strukturu. To treba očekivati i u hrvatskim prilikama. Vrijednosti “isključivost” i “monokultura” postale su upitne. Aktualne postaju vrijednosti “*raznolikost*” i “*održivost*”. Glede toga, mješovitost rada i nove razvojne ideje podržavaju razvoj obiteljskoga poljoprivrednog/mješovitog gospodarstva. Iskustva mješovitosti mogu biti korisna za suvremeni život obiteljskoga gospodarstva: sposobnost za inovacije, suradnja s drugim gospodarstvima i organizacijama, javni angažman u seoskoj zajednici na komunalnom uređenju, partnerstvo s državom u odlučivanju o razvojnim (osobito

lokalnim) pitanjima. Tomu treba dodati i stjecanje iskustava i novih znanja u otvaranju novih aktivnosti i novom načinu vođenja gospodarstva.

5. Klasično mješovito gospodarstvo bilo je odgovor na ekonomske i socijalne *rizike*, ali ne i na ekološke izazove i rizike. Bavljenje raznolikim poljoprivrednim kulturama i dva izvora prihoda bili su jamci njegovu opstanku, a time i potencijalnom ruralnom razvoju. Rizik je – ne samo u smislu tržišnoga rizika nego i svaki drugi – postao obilježje modernoga društva (Beck, 1986.), a u poljoprivredi zbog ovisnosti o prirodi rizik uvijek postoji. O njemu mješovito gospodarstvo ne nosi samo vrijedno iskustvo jednog vremena nego po svojoj organizaciji rada i izvoru dohotka anticipira smanjenje rizičnosti. Tradicionalna seljačka obitelj (gospodarstvo) smanjivala je rizik uzgajanjem različitih kultura, a mješovita obitelj (gospodarstvo) različitim izvorima dohotka.

6. Držimo da je za diskurs o obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu potrebna temeljita (znanstvena, ekonomska i kulturna) analiza modela mješovitosti, istraživanja i kritičko *vrednovanje iskustava* (pozitivnih i negativnih) naše “klasične mješovitosti”, ali i sustavno praćenje stanja i promjena u obiteljskim mješovitim gospodarstvima (kućanstvima). To uključuje i analizu suvremenih društvenih uvjeta agrarne proizvodnje i tržišta što ih nose razne integracije, uključujući i WTO, u kojima će se mješovito gospodarstvo moći primjereno razvijati, gospodarski i socijalno prilagođujući se novim (ekonomskim, socijalnim, tehničkim i kulturnim) tendencijama – zvali ih integracijske, modernizacijske, globalizacijske ili nekako drugačije – i kao takvo strukturno odgovoriti na eksterne i interne izazove ruralnom kompleksu, a istodobno će moći zadovoljavati potrebe svojih članova.

7. Perspektiva obiteljskoga gospodarstva povezana je s perspektivama sela. Na to je upozoreno: “*Perspektive sela* uvelike ovise o obiteljskoj poljoprivredi, o tome koliku će ona proizvodnju moći davati i da li će moći od nje ipak sve bolje živjeti oni kojima je ona jedina ili glavna osnova egzistencije. A perspektive *obiteljske poljoprivrede* pak ovise kako o perspektivama poljoprivrede u privredi zemlje u sklopu ukupnog privrednog i društvenog razvoja, tako i o razvoju domaćeg i svjetskog tržišta, a posebno i o povezanosti s društvenim proizvođačima i potrošačima poljoprivrednih proizvoda koji organiziraju kooperaciju” (Šuvar, 1988., knj. II:448). Zamijenimo li riječ “društveni proizvođači” riječima “poljoprivrednim tvrtkama” ili nekom drugom i još dodamo “svjetskim tržištem”, tada je i ova ocjena aktualna.

8. Mješovito obiteljsko gospodarstvo ima perspektivu i u postmodernom razdoblju u svijetu pa i u postsocijalističkom razdoblju u Hrvatskoj. Ovaj optimizam ima nekoliko razloga: *prvi* je opća tendencija orijentacije na nekoliko područja aktivnosti. Motiv im je sigurnost uloženoga kapitala i smanjenje rizika; *drugi* su pozitivna društvena iskustva mješovitoga modela u socijalnoj sigurnosti seoske obitelji: stalni priljev novca od nepoljoprivrede, zdravstveno osiguranje i mirovina; *treći* je povezan s “tržištem” rada i s orijentacijom pojedinca na stalni izvor prihoda, fleksibilnost radnih mjesta; *četvrti* je razlog u krizi moderne obitelji: ona se generacijski sužuje i brojčano smanjuje, pa interesi današnjega obiteljskog gospodarstva (kao aktivnosti na više područja) mogu pridonijeti povećanju unutarne obiteljske i međuobiteljske solidarnosti, a time i stabilnosti.

9. S globalizacijom dolaze novi izazovi tržišno nespremljivoj i neorganiziranoj obiteljskoj poljoprivredi, nedovoljno zaštićenoj državnim mjerama da bude konkurentna. Nakon tranzicijskoga šoka i neostvarenih očekivanja, novi šok pogađa maloga proizvođača, a on dolazi zbog uključivanja u svjetsko tržište. Za malo obiteljsko gospodarstvo nastupa novo razdoblje ekonomske i socijalne nesigurnosti, ali i novih perspektiva, jer se nalazi pred izazovima treće modernizacije.

* Prilog je napisan u sklopu rada na studiji “Ruralni razvoj i modernizacija”.

¹ Vidi kratak pregled problematike s rezultatima istraživanja: Edhem Dilić: Mješovita domaćinstva i seljaci radnici. U: Dilić, E. (1989.). *Sociološki aspekti ruralnog razvoja*. Zagreb: IDIS, str. 79-110.

² Osim seljačkih radnih zadruga postojale su i druge. Primjerice, nabavno-prodajne, obrtničke itd.

³ Tek je 1948. godine nastao pritisak na osnivanje seljačkih radnih zadruga (koje je predvidio Zakon o agrarnoj reformi 1945., a o njima govori i Ustav iz 1946.). Tako je u Hrvatskoj 1947. godine bilo 156 SRZ (3.056 kućanstava sa 7.149 radno sposobnih članova), a krajem 1948. godine 320 SRZ (8.960 kućanstava sa 19.520 radno sposobnih članova); (Bakarić, 1965.:104-5). U FNRJ krajem 1947. godine bilo je ukupno 1.126 različitih zadruga.

⁴ Postojala je različita motiviranost za ulazak u zadruga: da spase posjed, da izbjegnu neimaštinu, da se riješe seljačke privrede, a neki su vjerovali u seljački oblik socijalizma (Bakarić, 1965.:324). Struktura zadrugara bila je ovakva: 75% siromašni seljaci, 20% srednji i 5% imućniji seljaci.

⁵ U Jugoslaviji je početkom 1957. godine bilo 6137 poljoprivrednih zadruga i 883 poljoprivredna dobra, a 1977. godine 626 poljoprivrednih zadruga i 2.078 državnih poljoprivrednih dobara i kombinata. Uzrok je tomu integracija nekih zadruga u kombinata i otkup zemlje. Zadruga se više kupovale zemlju, a kombinati privodili zemljište obradbi.

BILJEŠKE

Od 1960. do 1971. godine kupljeno je 486.000 ha, a 169.000 ha privredeno je obradbi.

- ⁶ Danas postoje dobri primjeri proizvodnih inovacija i povezivanja s inozemstvom. Primjerice, proizvodnja ljekovitoga bilja (kamilica), uzgoj pčela, nojeva, školjaka itd.
- ⁷ Vidi prilog I. Štefanića: Razvitak na znanju utemeljenog gospodarstva u istočnoj Hrvatskoj – iskustva Tehnologijsko-razvojnog centra u Osijeku.
- ⁸ O tome su zanimljive studije A. Gorza. (Primjerice, “Wege ins Paradies” /“Putovi u raj”/. Berlin: Rotbuch Verlag, 1984.)
- ⁹ Planska je privreda kritizirana i odbačena kao ideološka, suprotna “slobodnom svijetu” i tržištu. Međutim, malo pojednostavnjeno rečeno, kakva je razlika između planske privrede u jednoj zemlji i “globalne planske” privrede? Primjerice, prva je kao takva deklarirana i provedena iz jednog centra, a druga je skrivena iza globalnih procesa; prva je pokazala svoje loše strane, druga ih može tek otkriti itd. Zato je dobro razlikovati “planiranje privrede” pod utjecajem tržišta od “centralne planske privrede” kojom upravlja država.
- ¹⁰ I u nas se, primjerice, u turističkoj djelatnosti sve više razmišlja o organiziranom zapošljavanju domaće radne snage (konobara, kuharica, spremačica...) u zimskoj sezoni u inozemnim hotelima u kojima ih je u to vrijeme trebaju. Ljeti rade na moru, a zimi u planinama. I to je neki oblik privremenog i povremenog rada, tradicionalno zvan “sezonski rad” – sezonski radnici.

LITERATURA

- Akrap, A. (1998.): Saldo migracija RH i županija 1971.–1981. i 1981.–1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, u: Lajić, I. (ur.), *Migracije u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, str. 15–68.
- Bakarić, V. (1965.): *Aktualne teme*. Zagreb.
- Beck, U. (1986.): *Risikogesellschaft*. München: Beck.
- Beck, U. (1999.): *Schöne neue Arbeitswelt*. Frankfurt: Campus.
- Cifrić, I. (1975.): Privlačnost Zagreba kao velikoga grada. *Revija za sociologiju* 5 (4): 82–92.
- Cifrić, I. (2002.): *Okoliš i održivi razvoj*. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Dilić, E. (1989.): *Sociološki aspekti ruralnog razvoja*. Zagreb: IDIS.
- Marković, P. (1974.): *Migracije i promene agrarne strukture*. Zagreb: Centar za sociologiju grada i sela IDIS-a.
- Mataga, Ž. (1991.): *Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj*.
- Mataga, Ž. (1995.): *Seljak i zadruga*. Bjelovar: Prosvjeta.
- Mead, M. (1971.): *Mann und Weib. Das Verhältnis der Geschlechter in einer sich wandelnden Welt*. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.
- Meadows, D. i D. (1973.): *Granice rasta*. Zagreb: Stvarnost.
- *** Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji. Zagreb: IDIS
- Mutz, G. (1999.): Das Ende der Treck-Kultur. U: Beck, U. 1999. S. 190–207.
- Offe, C. (1984.): *“Arbeitsgesellschaft”: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt: Campus.
- Puljiz, V. (1977.): *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: Centar za sociologiju grada i sela IDIS-a

- Puljiz, V. (1997.): *Socijalne reforme Zapada - od milosrđa do socijalne države*. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada.
- Puljiz, V. i dr. (2000.): *Sustavi socijalne politike*. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada.
- Rogić, I. (2002.): Razvojni sudionici hrvatskog sela i njihove strategije, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza*. Zagreb. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 333-360.
- Sociologija sela (Stari ljudi na selu)*, 10 (37-38), 1972. (SS).
- Sociologija sela (Mješovita gospodarstva i seljaci radnici)*, 12 (4), 1974. (SS).
- Strategija razvitka hrvatskog zadrugarstva*. Zagreb: Hrvatski zadružni savez, 1998. (SRHZ).
- Štambuk, M. (1997.): *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Šušvar, S. (1988.): *Sociologija sela (I i II tom)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Žalac, B. (ur.). (2000.): *Zadrugarstvo na pragu novog tisućljeća*. Zagreb: Hrvatski zadružni savez; Savez štedno-kreditnih zadruga.
- Župančić, M. (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. *Sociologija sela* 38 (1-2): 11-78.